

AGNIESZKA ROSADA

Mgr inż. arch. kraj.

MIŁOSZ WALERZAK

Dr inż. arch. kraj.

PIOTR URBAŃSKI

Dr hab.

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu

Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu

e-mail: ktzaros@up.poznan.pl

e-mail: miloszwalerzak@op.pl

e-mail: ktzpurb@up.poznan.pl

ZABYTKOWE PARKI MIEJSKIE W KLINOWO-PIERŚCIENIOWYM SYSTEMIE ZIELENI POZNAŃ

HISTORICAL CITY PARKS IN THE WEDGE-RING SYSTEM OF URBAN GREEN SPACE IN POZNAŃ

STRESZCZENIE

Parki miejskie odgrywają bardzo ważną rolę w zurbanizowanym krajobrazie. Stanowią formy zieleni komponowanej łączącej ze sobą elementy ogrodnictwa z architekturą, historią i kulturą. W artykule przedstawiono zabytkowe i historyczne parki miejskie oraz włączone w granice Poznania dawne zespoły rezydencjonalno-parkowe występujące aktualnie w klinowo-pierścieniowym systemie zieleni miasta. Celem prowadzonych badań było wskazanie ich historycznej i współczesnej funkcji, ogólnego zachowania i kondycji. Wyniki przedstawiono w formie tabeli, w której porównano znaczenie historyczne obiektów z ich rolą współczesną.

Słowa kluczowe: parki miejskie, zespoły rezydencjonalno-ogrodowe, klinowo-pierścieniowy system zieleni, Poznań

ABSTRACT

City parks play a very important role in an urbanized landscape. They are forms of specially designed green space which combine elements of horticulture with architecture, history and culture. The article presents historical urban parks and old residential-park complexes included in the boundaries of Poznań and currently existing in the wedge-ring system of the urban green space. The aim of the conducted research was to show their historical and current function as well as their general state of preservation and condition. The results are presented in the form of a Table where the historical significance of those objects is compared with their role today

Keywords: city parks, residential - park complexes, wedge-ring system of green space, Poznań

1. WSTĘP

Poznań jest miastem o długoletniej tradycji kształtowania przestrzeni. Posiada czytelny, historyczny klinowo-pierścieniowy system zieleni. Najmniejszy, wewnętrzny łuk zieleni występuje na obszarze dawnych średniowiecznych murów miasta. Pierścień

wewnętrzny powstał w miejscu rozebranych umocnień po lewej stronie Warty, stanowiąc integralną część Dzielnicy Cesarskiej. Nazwano go od nazwiska projektanta Ringiem Stübbena. *Pierwotnie składał się on z szerokiej ulicy, która jednocześnie pełniła funkcję promenady oraz przylegających do niej parków i zieleńców zaprojektowanych w swobodnym*

stylu krajobrazowym¹. Drugi, zewnętrzny pierścień towarzyszy zachowanym do dziś dawnym fortom.

Koncepcja miejskich terenów zieleni w formie klinów powstała w latach trzydziestych XX w. Jej autorem był Władysław Czarnecki, jednak duży wpływ na kształt projektu miał również Adam Wodziczko. Powstały cztery główne kliny zieleni: zachodni (golęciński) – związany z doliną Bogdanki, wschodni (cybiński) – obejmujący obszar doliny Cybiny oraz dwa pozostałe: północny (naramowicki) i południowy (dębiński) – zlokalizowane w dolinie Warty. Kliny połączone z podmiejskimi lasami promieniście wchodziły w przestrzeń Poznania, aż do śródmieścia.

W artykule przedstawiono zabytkowe i historyczne parki miejskie oraz założenia rezydencjonalno-ogrodowe wpisujące się w klinowo-pierścieniowy system zieleni miasta.

2. WYBRANE ZAŁOŻENIA REZYDENCJONALNO-OGRODOWE W GRANICACH MIASTA POZNANIA

Pośród kilkudziesięciu różnorodnych obiektów na uwagę zasługują dawne historyczne parki przydworskie i przypałacowe, takie jak: Sołacz, Marcelin, czy też Naramowice.

Sołacz to dawna wieś, której korzenie sięgają XIV wieku. Od XVI wieku istniał tam folwark miejski, który był dzierżawiony przez miasto. Natomiast założenie dworskie wraz z rezydencją powstało dopiero w połowie XIX wieku. Okazały dwór, najprawdopodobniej eklektyczny, wzniesiono w 1865 roku, a w kolejnych latach często go przebudowano i rozbudowano. Wraz z tą niedużą siedzibą powstał park, który pod koniec XIX wieku, podobnie jak sam dwór, znacznie powiększono².

Wzniesiony na planie prostokąta z dwoma ryzalitami (frontowym i ogrodowym) zwieńczony był charakterystyczną, bardzo ozdobną i wysmukłą wieżyczką w centralnej jego części. Obecnie ta część budynku nie istnieje.

Park o powierzchni 6 ha, pierwotnie był kształtowany w stylu krajobrazowym z obszerną centralną polaną oraz promienistym układem dróg i alej. Bogata kolekcja drzew sprzyjała utworzeniu w okresie międzywojennym (ok. 1922 r.) parku

dendrologicznego. W tym też czasie podejmowane były próby przekształcenia kompozycji na ogród geometryczny (przypuszczalnie neobarokowy), jednak ostatecznie powrócono do formy swobodnej i stylu angielskiego. W 1939 roku kolekcja drzew i krzewów liczyła ponad 900 gatunków i odmian³.

Obecnie obiekt jest częścią Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu i na jego terenie znajduje się ogród dydaktyczno-naukowy z kolekcją dendrologiczną liczącą około 700 gatunków i odmian.

Zespół dworsko-folwarczny w Marcelinie, założony został w początkach XIX wieku i historycznie wchodził w skład dawnej wsi Ławica. Nieduży murowany dwór z okazałymi ryzalitami: frontowym i ogrodowym, pochodzi z drugiej połowy XIX w. W tym czasie tą niewielką posiadłość nabyła Konstancja Łubieńska z Bojanowskich i ustanowiła tam swoją rezydencję⁴.

Niewielki park założony w 1856 r. miał powierzchnię zaledwie 1,5 ha. Od początków był on kształtowany w formie krajobrazowej. Obecnie historyczny drzewostan jest w formie szczątkowej. Przetrwwały nieliczne układy alejowe, szpalery oraz okazałe egzemplarze soliterowe drzew.

Aktualnie obiekt jest własnością Uniwersytetu Przyrodniczego. W drugiej połowie XX wieku, niemalże od podstaw, powstała zupełnie nowa kompozycja krajobrazowego parku i regularnego ogrodu. Pełnią one funkcję pokazowego założenia o funkcjach dydaktycznych z częścią produkcyjno-doświadczalną związaną z charakterem i specyfiką uczelni.

Kolejnym przykładem jest historyczny, XIX-wieczny zespół pałacowo-parkowy w Naramowicach, który stanowił siedzibę wielu pokoleń dawnych właścicieli. Pałac w stylu klasycystycznym, był centralnym elementem układu kompozycji przestrzennej. Wokół niego rozplanowany był krajobrazowy park oraz folwark. Po I wojnie światowej majątek przeszedł na własność skarbu państwa. Obiekt włączono w obręb Poznania, a dobrze utrzymany park, o powierzchni 4 ha wraz prosperującym gospodarstwem ogrodniczym stał się częścią systemu zieleni miejskiej. Porównywalne losy miało wiele innych obiektów takich jak: Sołacz, Marcelin, czy Morasko, które również w tamtym czasie były stopniowo przyłączane do miasta⁵.

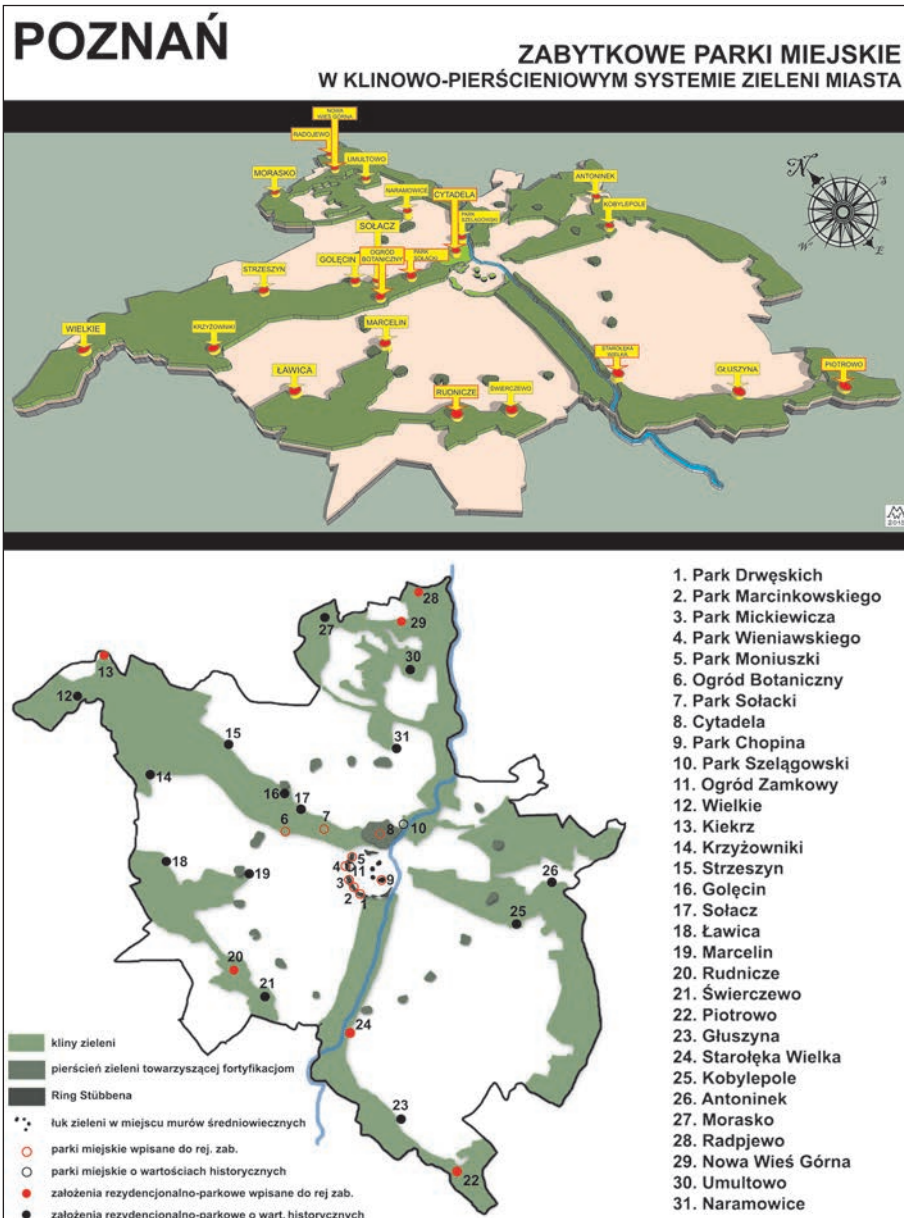
¹ W. Karolczak, *Parki publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania*, Kronika Miasta Poznania, t. 61., Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 1993, s. 58.

² J. Goszczyńska, *Majątki Wielkopolskie, Tom VIII, Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Wsi i Rolnictwa w Szreniawie, Muzeum w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, ss. 99–100.

³ Tamże, s. 101–102.

⁴ Tamże, s. 54–57.

⁵ M. Walerzak, P. Urbański, M. Krzyżaniak, D. Świerk, 2012. Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączanych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach, W: *Historyczne i współczesne ogrody w krajobrazie miast*, Red: A. Mitkowska i in. Czasopismo Techniczne PK, Kraków: s. 119–126.

Il. 1. Rozmieszczenie i klasyfikacja zabytkowych parków miejskich w klinowo-pierścieniowym systemie zieleni miasta Poznania (oprac. M. Walerzak, A. Rosada)

Ill. 1. Distribution and classification of historical city parks in the wedge-ring system of urban green space in Poznań (Authors: M. Walerzak, A. Rosada)

Pierwsza rezydencja w Naramowicach w formie dworu wzniesiona została w połowie XIX wieku, ale już pod koniec tegoż wieku do budowli dobudowano boczne skrzydło oraz narożną, ośmioboczną wieżę. Wówczas budynek zyskał bardziej reprezentacyjny, pałacowy wygląd. Elewacje zdobiły liczne boniowania elewacji, ozdobne oprawy portali drzwiowych i okien oraz gzymsy i pilastry.⁶

Po II wojnie światowej, w 1951 roku utworzono w obiekcie Państwowe Gospodarstwo Rolne, „PGR Naramowice”, a w latach 1965–1975 od strony ul. Naramowickiej (na terenie parku) wybudowany został hotel oraz restauracja.

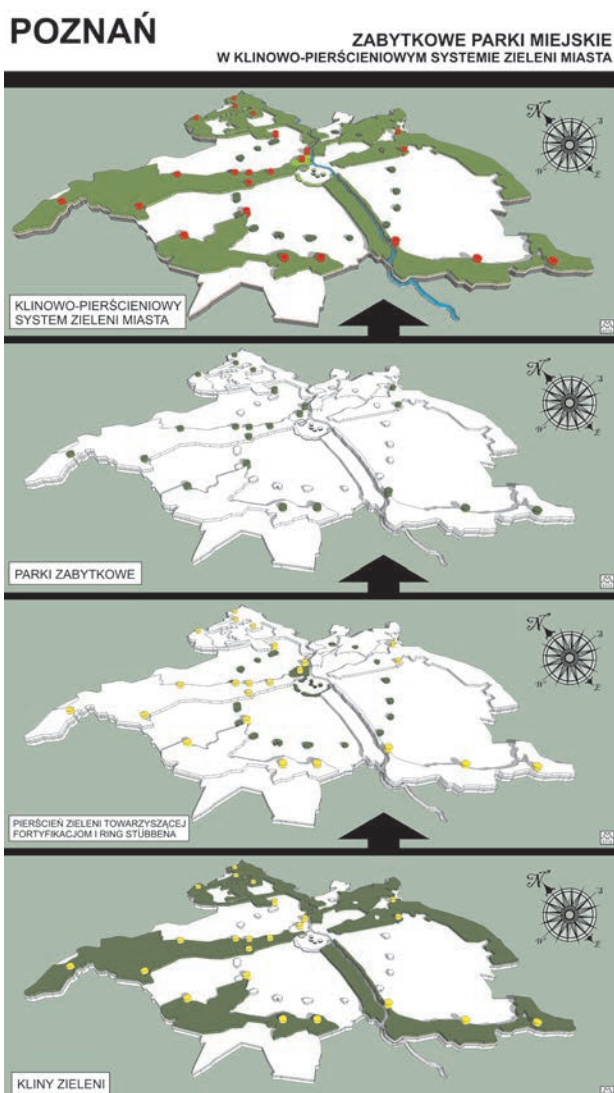
W latach 90. XX wieku stopniowo na terenie parku zaczęły powstawać osiedla mieszkaniowe z wysoką wielorodzinną zabudową. Kompleks całkowicie zatracił swój oryginalny parkowo rezydencjonalny charakter, a pozostałości dawnej kompozycji i historycznego drzewostanu stały się częścią zieleni osiedlowej⁷.

3. CEL BADAŃ

Celami pracy były: identyfikacja zabytkowych i historycznych układów zieleni na terenie miasta Poznania

⁶ Opis na podstawie archiwalnych fotografii. Sas-Lityński S. *Złota księga ziemiaństwa polskiego*. Tom: Wielkopolska, Poznań 1929.

⁷ M. Walerzak, P. Urbański, M. Krzyżaniak, D. Świerk, 2012. *Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączanych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach*, W: *Historyczne i współczesne ogrody w krajobrazie miast*, Red: A. Mitkowska i in. Czasopismo Techniczne PK, Kraków: s. 119–126.

Ill. 2. Historical city parks in the system of urban green space in Poznań (Author: M. Walerzak)

wchodzących w skład klinowo-pierścieniowego systemu zieleni. Ponadto określenie ich funkcji, roli i znaczenia dla systemu zieleni miasta, ocena aktualnej kondycji, a także dostępności i atrakcyjności dla jego mieszkańców.

4. OPIS BADAŃ

W toku badań zidentyfikowano i zbadano 31 zabytkowych i historycznych obiektów wchodzących w skład klinowo-pierścieniowego systemu zieleni miasta (Il. 1 i Il. 2).

Według przeprowadzonych w latach 2011–2015 badań pośród historycznych obiektów parkowych i ogrodowych włączonych w system klinowo-pierścieniowy zieleni miasta Poznań należy wymienić: Park Drwęskich, Park Marcinkowskiego, Park Mickiewicza, Park Wieniawskiego, Park Moniuszki, Ogród Zamkowy, Ogród Botaniczny, Park Sołacki, Cytadela, Park Chopina, Park Szelągowski, Wielkie,

Kiekrz, Krzyżownicy, Strzeszyn, Gołęcin, Sołacz, Ławica, Marcein, Rudnicze, Świerczewo, Piotrowo, Głuszyna, Starołęka Wielka, Kobylepole, Antoninek, Morasko, Radojewo, Nowa Wieś Górna, Umultowo, Naramowice.

Podczas badań zastosowano metody terenowe takie jak: wizja lokalna, inwentaryzacja dendrologiczna (w przypadku wybranych obiektów), dokumentacja fotograficzna, a także analizy studialne: historyczna i materiałów archiwalnych. Ponadto wykonano uproszczone analizy kompozycji i powiązań widokowych z wykorzystaniem historycznych (z XIX wieku i pocz. XX w.) oraz aktualnych map topograficznych.

W badaniach korzystano również z archiwalnych materiałów fotograficznych przedstawiających głównie fragmenty badanych kompozycji parkowych i ogrodowych.

5. WYNIKI

Wyniki przeprowadzonych badań przedstawiono w formie tabeli porównującej historyczne i współczesne znaczenie omawianych obiektów. Aktualną kondycję parków określono w pięciostopniowej skali, gdzie: *obiekt zdegradowany* oznacza założenie całkowicie lub w znacznym stopniu przekształcone i zniszczone; zabytkowa tkanka jest silnie uszczuplona i przekształcona często w nieodwracalny sposób; na terenie obiektu zlokalizowane są funkcje sprzeczne z jego zabytkowym i historycznym charakterem; *kondycja zadowolająca* – w założeniu zaszyły dość duże zmiany, jednak posiada ono czytelne cechy pierwotnej kompozycji, które wymagają pilnych działań rewaloryzacyjnych i konserwatorskich; *kondycja dobra* – dobrze zachowana historyczna kompozycja, nie wymagająca natychmiastowych działań konserwatorskich, *bardzo dobra* – obiekt bardzo dobrze zachowany, nie wymagający działań rewaloryzacyjnych i konserwatorskich⁸.

⁸ Kryteria oceny dobrano na podstawie: M. T. Walerzak, *Analiza i ocena stanu zachowania wartości zabytkowych w historycznych założeniach ogrodowych i parkowych*, Czasopismo Techniczne, z. 5-A/2014, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2014, s. 113–129.

Tab. Porównanie historycznego i współczesnego znaczenia obiektów badań⁹

Obiekt	Znaczenie historyczne	Znaczenie współczesne	Wartość	Zagrożenia
Park Drwęskich	Aleja spacerowa i skarpa parkowa <i>Czas powstania:</i> 1908–1909 <i>Powierzchnia:</i> brak danych <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa, element Ringu Stübgena. Powiązania widokowe i komunikacyjne z pozostałymi elementami Ringu <i>Inne:</i> w 1959 r. powiększony o teren cmentarza ewangelickiego	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 4,55 ha <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Kondycja:</i> dobra/zadowolająca <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> widokowe i komunikacyjne z Parkiem Marcinkowskiego, to ostatnie utrudnione wskutek zerwania dawnego ciągu spacerowego (prześciec podziemne)	27	-8
Park Marcinkowskiego	Park miejski <i>Czas powstania:</i> 1906 <i>Powierzchnia:</i> ponad 3 ha <i>Dostępność:</i> dostępny, nie był nigdy ogrodzony <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa, o urozmaiconej rzeźbie terenu z licznymi wewnętrznymi i zewnętrznymi (Dzielnica Cesarska) powiązaniem widokowymi; element Ringu Stübgena	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 9 ha <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Kondycja:</i> dobra <i>Powiązanie z systemem zieleni:</i> widokowe z parkami – Mickiewicza i Drwęskich, powiązanie komunikacyjne utrudnione wskutek zerwania dawnego ciągu spacerowego <i>Inne:</i> po wojnie park powiększono o tereny przyległych cmentarzy ewangelickich.	32	-8
Park Mickiewicza	Park publiczny <i>Czas powstania:</i> 1907–1910 <i>Powierzchnia:</i> ok. 3 ha <i>Kompozycja:</i> regularna, przykład kompozycji architektoniczno-ogrodowej związanej z gmachem Teatru Wielkiego, element Ringu Stübgena	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> ok. 3 ha <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Kondycja:</i> bardzo dobra <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> widokowe i komunikacyjne z parkami – Wieniawskiego i Marcinkowskiego	70	-6
Park Wieniawskiego	Zieleniec miejski, ogród zabaw dla dzieci tzw. „Teatralka” <i>Czas powstania:</i> 1907–1910 <i>Powierzchnia:</i> 2,68 ha <i>Kompozycja krajobrazowa:</i> element Ringu Stübgena, powiązany ciągiem spacerowym z parkami: Moniuszki i Mickiewicza	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 2,68 ha <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Kondycja:</i> zadowolająca <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> widokowe i komunikacyjne z parkami – Mickiewicza i Moniuszki	31	-8
Park Moniuszki	Park publiczny <i>Czas powstania:</i> 1905 r.; utworzony w miejscu ogrodu prywatnego <i>Powierzchnia:</i> 1,7 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa, element Ringu Stübgena	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 2,19 ha <i>Kondycja:</i> dobra <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> widokowe i komunikacyjne z Parkiem Wieniawskiego i Aleją Wielkopolską prowadzącą w kierunku Sołacza	39	-6

⁹ Tabelę sporządzono na podstawie wizji lokalnej w terenie oraz materiałów źródłowych: J. Goszczyńska, *Majątki Wielkopolskie Tom VIII Miasto Poznań*, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Rolno-Spożywcze w Szreniawie, Szreniawa 2004; M. Górka-Zajęzkowska, *Poznański Ogród Botaniczny 1925–2005. Historia i ludzie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2006; Karolczak W., *Parki publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania (do 1914 r.)*, Kronika Miasta Poznania, Tom: 61, Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 1993 r., s. 38–97; B, Łukasik, A. Targońska, *Park pałacowy w Radojewie – próba odnalezienia w kompozycji ogrodowej charakterystycznych cech twórczości P. J. Lennègo*, Nauka Przyroda Technologie, t. 4., z 3., s. 1–12; H. Szafran, *Miasto Poznań i okolica*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydawnictwa Popularnonaukowe, Poznań 1959, s. 1–9; M. Walerzak, P. Urbański, M. Krzyżaniak, D. Świerk, *Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączonych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach*, Czasopismo Techniczne z. 6-A/2012, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 119–126; A. Wilkaniec A, M. Chojnacka, *Miejsce fortyfikacji w układzie terenów rekreacyjnych Poznania*, Nauka Przyroda Technologie t. 3., z. 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu; J. Zientarski, M. Ziółkowska, *Przewodnik po wybranych parkach i lasach Poznania*, Zarząd Zieleni Miejskiej w Poznaniu, Poznań 2004.

Obiekt	Znaczenie historyczne	Znaczenie współczesne	Wartość	Zagrożenia
Ogród Botaniczny	Szkolny ogród botaniczny <i>Czas powstania:</i> 1925 r. <i>Powierzchnia:</i> 2,5 ha <i>Kompozycja:</i> urządzony na planie prostokąta z basenem pośrodku <i>Inne:</i> w czasie okupacji część ogrodu przekształcono na park publiczny dla ludności niemieckiej	Ogród botaniczny UAM <i>Powierzchnia:</i> 21,94 ha <i>Kondycja:</i> bardzo dobra <i>Dostępność:</i> ograniczona, wstęp w okresie od maja do października w określonych godzinach, bezpłatny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> część klina Gołęcińskiego <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> utrudnione powiązanie komunikacyjne z zachodnim klinem	61	-9
Park Sołacki	Park miejski <i>Czas powstania:</i> 1911 r. <i>Powierzchnia:</i> 12,8 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa; założony na terenie starego lasu olchowo-wierzbowego, ze stawem powstałym poprzez spiętrzenie wód Bogdanki; usytuowany w willowej dzielnicy Sołacz	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 14,5 ha <i>Kondycja:</i> bardzo dobra <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> komunikacyjne z Klinem Gołęcińskim i Jeziorem Rusałka (przejście podziemne) oraz z Parkiem Moniuszki (Aleja Wielkopolska)	83	-10
Cytadela	Twierdza Cytadela (Fort Winiary) <i>Czas powstania:</i> 1828–1829 <i>Powierzchnia:</i> ok. 89 ha <i>Inne:</i> na początku XX w. zielone stoki Cytadeli były udostępniane mieszkańcom; w 1945 r. podczas walk o miasto fort został zniszczony; ok. 1961 r. na obszarze fortu utworzono park miejski	Miejski park rekreacyjny <i>Powierzchnia:</i> 89,07 ha <i>Kondycja:</i> dobra <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> miejsce w którym łączą się kliny zachodni, wschodni i północny; skomunikowany z Ringiem Stübbena Al. Niepodległości. <i>Inne:</i> miejsce zyskało całkowicie nową kompozycję opierającą się na promienistym układzie alej, niestety w trakcie realizacji projektu część jego historycznego układu została zatarta	51	-7
Park Chopina	Ogród klasztorny, klasztorny ogród botaniczny <i>Czas powstania:</i> koniec XVII w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 2 ha <i>Kompozycja:</i> regularna, później przekształcony w park angielski z mniejszym ogrodem francuskim przy rezydencji księcia Antoniego Radziwiłła; obiekt niedostępny	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 1,89 ha; <i>Dostępność:</i> ograniczona, obiekt otwarty w określonych godzinach <i>Kondycja:</i> dobra <i>Inne:</i> Najstarszy park miejski zlokalizowany przy dawnych murach średniowiecznych <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak	66	-7
Park Szelagowski	Park podmiejski <i>Czas powstania:</i> poł. XIX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 6–7 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa; w 1843 r. znajdowała się w nim prężnie działająca restauracja z kawiarnią; powiązany widokowo i kompozycyjnie z rzeką Wartą <i>Inne:</i> atrakcyjny, rozrywkowy park bardzo chętnie odwiedzany przez mieszkańców Poznania, po II wojnie światowej nigdy już nie odzyskał swojej dawnej świetności	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> 7,9 ha <i>Kondycja:</i> obiekt silnie zdegradowany <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> integralna część północnego klina zieleni powiązana komunikacyjnie z jego nadwarciańskimi terenami oraz z Parkiem Cytadela	25	-8
Ogród Zamkowy	Ogród prywatny <i>Czas powstania:</i> początek XX w. <i>Powierzchnia:</i> 0,7 ha. <i>Kompozycja:</i> założenie podzielone na dwie części: salon ogrodowy oraz kwatery ogród różany; swoją kompozycją nawiązywał do parku przed Teatrem Wielkim (obecnie im. Adama Mickiewicza)	Zieleniec miejski <i>Powierzchnia:</i> ok 0,7 ha <i>Kondycja:</i> dobra <i>Dostępność:</i> dostępny, ogrodzony <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> widokowe z Parkiem Mickiewicza. Aktualna kompozycja neorenesansowa jest wynikiem kreacji konserwatorskiej z końca XX w.	62	-7

Obiekt	Znaczenie historyczne	Znaczenie współczesne	Wartość	Zagrożenia
Wielkie	Park dworski <i>Czas powstania:</i> II połowa XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 1,5 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa; założony z wykorzystaniem istniejącego drzewostanu lasów mieszanych	Park podworski <i>Powierzchnia:</i> 1,5 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> ciek Przeźmierka łączący obiekt z kompleksem leśnym zachodniego klina zieleni	15	-9
Kiekrz	Park dworski <i>Czas powstania:</i> XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 3,1 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa <i>Inne:</i> w 1907 r. z powierzchni parku wyłączono ok 0,24 ha i przekształcono w cmentarz ewangelicki.	Park sanatoryjny <i>Powierzchnia:</i> 5,9 ha <i>Kondycja:</i> zadowalająca <i>Dostępność:</i> obiekt niedostępny, korzystają z niego wyłącznie pacjenci ośrodka rehabilitacyjnego i dzieci z przedszkola w Kiekrzu <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak powiązań komunikacyjnych; obiekt zlokalizowany przy kompleksie leśnym zachodniego klina zieleni.	28	-7
Krzyżowniki	Ogród dworski <i>Czas powstania:</i> II poł. XIX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 1 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa	Park podworski <i>Powierzchnia:</i> ok. 1 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> obiekt niedostępny, teren prywatny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak – obiekt wygradzony; zlokalizowany w kompleksie leśnym zachodniego klina zieleni	13	-10
Strzeszyn	Park dworski <i>Czas powstania:</i> XIX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 2 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa	Park podworski <i>Powierzchnia:</i> 2 ha <i>Kondycja:</i> zadowalająca <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność Instytutu Technologiczno-Przyrodniczego w Falentach <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak; obiekt ogrodzony	29	-8
Golecin	Park dworski <i>Czas powstania:</i> koniec XVIII w. <i>Powierzchnia:</i> 7 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa z elementami kompozycji regularnej; obiekt otoczony był naturalnym kompleksem leśnym <i>Inne:</i> w południowej części obiektu w latach 1913–1914 powstały dwa schrony.	Ogród przyszkolny <i>Powierzchnia:</i> ok. 3 ha <i>Dostępność:</i> ograniczona <i>Kondycja:</i> obiekt częściowo zdegradowany <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> od zachodu drzewostan łączy się z kompleksem leśnym zachodniego klina zieleni, połączenie komunikacyjne zostało przerwane – obiekt ogrodzony.	28	-9
Solacz	Park dworski <i>Czas powstania:</i> z połowa XIX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 4,5 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa, centrum parku stanowiła okrągła polana z promienistocie odchodzącymi alejami i ścieżkami	Ogród dendrologiczny <i>Powierzchnia:</i> ok. 4,17 ha <i>Kondycja:</i> zadowalająca <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> wchodzi w skład zachodniego klina zieleni miejskiej i jest z nim powiązany komunikacyjnie <i>Dostępność:</i> ograniczona, obiekt otwarty w określonych godzinach, ogrodzony	49	-10
Ławica	Park dworski <i>Czas powstania:</i> koniec XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 0,7 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa	Ogród przedszkolny <i>Powierzchnia:</i> 0,7 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> obiekt niedostępny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak	6	-12

Obiekt	Znaczenie historyczne	Znaczenie współczesne	Wartość	Zagrożenia
Marcelin	Park dworski <i>Data powstania:</i> 1856 r. <i>Powierzchnia:</i> 1,5 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa	Ogród dydaktyczno-produkcyjny <i>Powierzchnia:</i> ok. 5 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany (silnie przekształcony) <i>Inne:</i> w połowie XX w. obiekt zyskał nową, krajobrazową kompozycję z fragmentem pokazowego ogrodu francuskiego	31	-9
Rudnice	Park przywillowy <i>Czas powstania:</i> lata 20-te XX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 5,5 ha <i>Kompozycja:</i> swobodna <i>Inne:</i> w parku znajdował się dom właścicieli, z drugiej połowy XIX w. potocznie nazywany „dworem”	Ogród przywillowy <i>Powierzchnia:</i> ok. 5,5 ha <i>Kondycja:</i> brak danych <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność prywatna <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> fragment klina zieleni strumienia Junikowskiego, brak powiązań komunikacyjnych	23	-7
Świerczewo	Park przywillowy <i>Czas powstania:</i> XIX/XX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 10 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa, obiekt stworzono wykorzystując stawy po wydobyciu gliny	Park miejski <i>Powierzchnia:</i> ok. 10 ha <i>Kondycja:</i> zadowalająca <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> obiekt powiązany komunikacyjnie z terenami należącymi do klina zieleni doliny strumienia Junikowskiego	29	-9
Piotrowo	Park dworski <i>Czas powstania:</i> XVIII i XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 4 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa z elementami wcześniejszego założenia geometrycznego	Park dworski <i>Powierzchnia:</i> 5,3 ha <i>Kondycja:</i> dobra <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność prywatna <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak	41	-9
Głuszyna	Park dworski <i>Czas powstania:</i> XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 2 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa	Park podworski <i>Powierzchnia:</i> 1.8 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> trudno dostępny; park zdziczały <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak	19	-10
Staroleka Wielka	Park dworski <i>Czas powstania:</i> połowa XIX w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 3 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa	Park dworski <i>Powierzchnia:</i> ok. 1 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność prywatna <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak	22	-10
Kobylepole	Park pałacowy <i>Czas powstania:</i> koniec XVIII w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 27 ha <i>Kompozycja:</i> park francuski, w I poł. XIX w. park powiększony i przekształcony w założenie krajobrazowe <i>Inne:</i> XIX w. założenie funkcjonowało jako prywatny park rozrywkowy z ogrodem restauracyjnym i okazałym browarem	Zieleniec miejski <i>Powierzchnia:</i> ok. 25 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> częściowo dostępny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> komunikacyjne z uroczyskiem Kobylepole <i>Inne:</i> na terenie dawnego obiektu znajduje się szkoła podstawowa – teren w tym obszarze niedostępny	27	-9
Antoninek	Park dworski <i>Czas powstania:</i> koniec XIX w. <i>Powierzchnia:</i> brak danych <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa <i>Inne:</i> po II wojnie światowej obiekt przekształcono park miejski	Park miejski/teren prywatny <i>Powierzchnia:</i> ok. 3,6 ha <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> dostępny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> komunikacyjne z kompleksem leśnym wschodniego klina zieleni <i>Inne:</i> obecnie teren parku ma wielu właścicieli	21	-12

Obiekt	Znaczenie historyczne	Znaczenie współczesne	Wartość	Zagrożenia
Morasko	Park dworski <i>Czas powstania:</i> koniec XVIII w. <i>Powierzchnia:</i> ok. 4 ha <i>Kompozycja:</i> regularna, obiekt wraz z rezydencją i oficynami stanowił część barokowego założenia <i>Inne:</i> pod koniec XIX w. na terenie obiektu wybudowano przylegający do dworu, eklektyczny pałac.	Park podworski (resztówka) <i>Powierzchnia:</i> ok. 4 ha (0,5 ha - park historyczny) <i>Kondycja:</i> obiekt zdegradowany <i>Dostępność:</i> niedostępny, obiekt należy do Zgromadzenia Sióstr Misjonarek, park ogrodzony <i>Połączenia z systemem zieleni:</i> komunikacyjne z kompleksem leśnym północnego klina zieleni i Rezerwatem Przyrody Morasko.	17	-10
Radziejewo	Park przypałacowy <i>Czas powstania:</i> ok. 1829 r., wraz z budynkiem pałacu <i>Powierzchnia:</i> 24 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa o bardzo rozwiniętym programie (użytkowym?)	Park przypałacowy <i>Powierzchnia:</i> 21 ha <i>Kondycja:</i> zadowalająca (obiekt przekształcony) <i>Dostępność:</i> obiekt dostępny <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> komunikacyjne z terenami północnego klina zieleni nad lewym brzegiem Warty <i>Inne:</i> czytelna kompozycja krajobrazowa	45	-7
Nowa Wieś Górna	Ogród/ park dworski <i>Czas powstania:</i> XIX w. <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa <i>Powierzchnia:</i> 5 ha	Zieleń przydomowa – parcelacja obiektu – park został podzielony i obecnie ma wielu właścicieli, <i>Powierzchnia:</i> ok. 1 ha <i>Kondycja:</i> park zdegradowany <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność prywatna <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak, obiekt zlokalizowany między kompleksami leśnymi północnego klina zieleni	24	-12
Umultowo	Ogród/park dworski <i>Czas powstania:</i> XVIII i XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 1,5 ha <i>Kompozycja:</i> ogród geometryczny, prawdopodobnie na przełomie XIX/XX w. przekształcony w park o charakterze swobodnym	Park dworski <i>Powierzchnia:</i> 0,8 ha <i>Kondycja:</i> zadowalająca <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność prywatna <i>Dostępność:</i> niedostępny, własność prywatna <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak, obiekt zlokalizowany pomiędzy leśnymi kompleksami północnego klina zieleni	21	-7
Naramowice	Park pałacowy <i>Czas powstania:</i> połowa XIX w. <i>Powierzchnia:</i> 3,7 ha <i>Kompozycja:</i> krajobrazowa; na terenie obiektu występował m.in. okrągły staw z sztuczną wyspą, a przed pałacem regularna rabata kwiatowa	Zieleń osiedlowa <i>Powierzchnia:</i> ok. 3 ha <i>Kondycja:</i> zła, obiekt zdegradowany Obiekt częściowo dostępny – teren ogrodzony, osiedle mieszkaniowe <i>Powiązania z systemem zieleni:</i> brak	19	-12

W toku przeprowadzonych badań stwierdzono, że spośród 31 obiektów tylko 3 (9,7%) są w bardzo dobrej kondycji: Park Adama Mickiewicza, Ogród Botaniczny oraz Park Sołacki. Pozostałe obiekty prezentują się następująco: kondycja dobra – 6 parków (19,4%), zadowalająca – 9 parków (29%), a aż 13 (41,9%) to obiekty w całości lub częściowo zdegradowane. Są nimi dawne założenie rezydencjonalno-ogrodowe, które dziś często są zaniedbane, opuszczone i niszczone. Większość z nich stanowi własność prywatną, co czyni je niedostępnymi dla mieszkańców Poznania.

Wszystkie historyczne zieleńce publiczne nadal pełnią funkcje parków miejskich. Ponadto cztery dawne założenia rezydencjonalno-ogrodowe (Radziejewo, Świerczewo, Antoninek i Kobylepole) również zostały przekształcone w parki miejskie i są dostępne dla publiczności. Niestety są to obiekty zdegradowane lub o kondycji niezadowalającej.

W parki miejskie przekształciły się również: klasztorny ogród botaniczny (Park Chopina) oraz dawny Ogród Zamkowy. Ich dostępność ogranicza ogrodzenie i określone godziny otwarcia.

6. WNIOSKI

Omawiane obiekty stanowią historycznie cenne dziedzictwo kulturowe. Dawniej ogrody i parki związane były wyłącznie z prywatnymi rezydencjami. W XIX w. kwestia publicznej zieleni w obrębie miasta stała się problemem społecznym, uwzględnianym w planowaniu urbanistycznym.

Tereny zieleni miały być nie tylko „zielonymi płucami” miasta, ale również miejscem spotkań i rekreacji jego mieszkańców.

Kondycja zabytkowych parków zlokalizowanych w obrębie systemu zieleni miasta Poznania jest zróżnicowana.

Niestety znaczna ich część (w szczególności parków popałacowych i podworskich) jest zdegradowana i żadne zabiegi konserwatorskie i rewitalizacyjne nie przywrócą im dawnej świetności, a mogą jedynie wydobyć pojedyncze, historyczne

walory. W takim przypadku dobrym rozwiązaniem byłaby kreacja konserwatorska, przeprowadzona na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych oraz znajomości trendów artystycznych obowiązujących w danym okresie.

Wśród omawianych parków miejskich na szczególną uwagę zasługują te, które łączą ze sobą poszczególne elementy w systemie zieleni, takie jak m. in. Cytadela i Park Sołacki. Ten ostatni stanowi łącznik między zielenią zlokalizowaną w centrum, a jej zachodnim klinem. Natomiast na Cytadeli zbiegają się aż trzy kliny (północny, wschodni i zachodni).

Wszystkie omawiane założenia odgrywają istotną rolę w systemie zieleni miasta jako jego nieodłączne elementy. Oprócz walorów historycznych i kulturowych spełniają ważne funkcje przyrodnicze. Dlatego tak ważna jest dbałość o te obiekty i podejmowanie koniecznych działań, by utrzymać je w jak najlepszym stanie i zapobiec dalszej degradacji.

HISTORICAL CITY PARKS IN THE WEDGE-RING SYSTEM OF URBAN GREEN SPACE IN POZNAŃ

1. INTRODUCTION

Poznań is a city with a long tradition of green space development. It has a legible historical wedge-ring system of green space. The smallest inner arch of green space can be found at the place of old medieval city walls. The inner ring was formed at the place of dismantled fortifications on the left bank of the Warta River and it became an integral part of the Imperial District. It was named Stübben Ring after its designer. Originally it consisted of a wide street, which was simultaneously a promenade, as well as adjacent parks and green spaces, which had been designed in a free scenic style¹. The other, outer ring still accompanies old forts, which have been preserved till now.

The concept of urban green space in the form of wedges originated in the 1930s. *Władysław Czarnecki was the author of the concept, but Adam Wodziczko also had considerable influence on the final form of the project. Four main wedges of green space were formed: the western wedge (Gołęcin) along the Bogdanka River valley, the eastern wedge (Cybina) – along the Cybina River valley, the northern wedge (Naramowice) and the southern wedge (Dębina) – along the Warta River valley. The wedges were*

connected with suburban forests and they radially entered the urban space of Poznań, up to the city centre.

The article presents historical city parks as well as manor and park complexes, which are part of the wedge-ring system of urban green space.

2. SELECTED MANOR AND GARDEN COMPLEXES WITHIN THE CITY LIMITS OF POZNAŃ

Among several dozen different complexes historical parks surrounding manors and palaces in Sołacz, Marcelin and Naramowice deserve special attention.

Sołacz is a former village which dates back to the 14th century. Since the 16th century there was a grange, which the city leased. The manor complex with residential houses were built only in the mid-19th century. The conspicuous manor, which was most likely in eclectic style, was erected in 1865. It was frequently reconstructed and enlarged in subsequent years. There was a park and a small residence established in the late 19th century. Like the manor, they were later considerably extended².

¹ W. Karolczak, *Parki publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania*, Kronika Miasta Poznania, vol. 61, Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 1993, p. 58.

² J. Goszczyńska, *Majątki Wielkopolskie, Tom VIII, Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Wsi i Rolnictwa w Szreniawie, Muzeum w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, pp. 99–100.

It was erected on a rectangular plan, with two avant-corpses (one on the front façade and the other on the garden side). It was topped with a characteristic, very decorative, slender turret in its central part. This part of the building no longer exists.

The area of the park was 6 ha. Originally it was designed in scenic style, with a vast central clearing and a radial system of roads and alleys. A rich collection of trees led to the establishment of a dendrological park in the interwar period (about 1922). At the time there were attempts to transform the composition into a geometrical garden (presumably in the Neo-Baroque style), but in the end the free form and English style were retained. In 1939 there were more than 900 species and cultivars in the collection of trees and shrubs³.

At present the complex is part of the Poznań University of Life Sciences and it includes a scientific and educational garden with a dendrological collection of about 700 species and cultivars.

The manor and grange complex in Marcelin was established in the early 19th century and historically it was part of the former village of Ławica. A small manor with brick walls and two conspicuous avant-corpses (one on the front façade and the other on the garden side) was built in the second half of the 19th century. At the time this small estate was purchased by Konstancja Łubieńska nee Bojanowska and she established her place of residence there⁴.

The park was established in 1856 and its area was originally small, i.e. only 1.5 ha. Since the beginning it was designed in a scenic form. At present there are only remains of the historical tree stand. There are few systems of alleys, espaliers and conspicuous specimens of solitary trees left.

At present the complex is the property of the Poznań University of Life Sciences. In the second half of the 20th century a completely new composition of a scenic park and regular garden was designed almost from scratch. Today the park and garden function as a model educational complex with a section for production and experiments related with the specific character of the university.

Another example is the historical palace and park complex established in Naramowice in the 19th century. The palace was built in the Neoclassical style and it was the central element in the arrangement of spatial composition. There was a scenic park and a grange around the palace. After World War I the estate became property of the state. It was annexed to the city of Poznań. The park was well-maintained

and occupied an area of 4 ha, including the garden farm. They became part of the urban green space system. The fate of many other estates, such as those in Sołacz, Marcelin and Morasko, was similar, as they were also gradually annexed to the city⁵.

The first manor in Naramowice was built in the mid-19th century. As early as the end of the century a wing was built and an octagonal tower on the corner. The appearance of the building became more conspicuous and resembled a palace. The elevations were decorated with numerous rustications, ornamental frames around portals and windows, cornices and pilasters⁶.

After World War II, in 1951 a state agricultural farm 'PGR Naramowice' was established in the complex. Between 1965 and 1975 along Naramowicka Street a hotel with a restaurant was built in the park area.

In the 1990s housing estates with high-rise multi-family buildings began to emerge. The place completely lost its original character of a manor and park complex and the remains of the old composition and historical tree stand became part of green space in the estates⁷.

3. AIM OF STUDY

The aim of the study was to identify historical green space compositions being part of the wedge-ring system of green space in the city of Poznań. Apart from that, the aim of the study was to define their function, role and significance to the urban green space system, to assess their current condition as well as their availability and attractiveness to the city inhabitants.

4. DESCRIPTION OF STUDY

During the research we identified and investigated 31 historical complexes being part of the wedge-ring system of urban green space (Fig. 1 and 2).

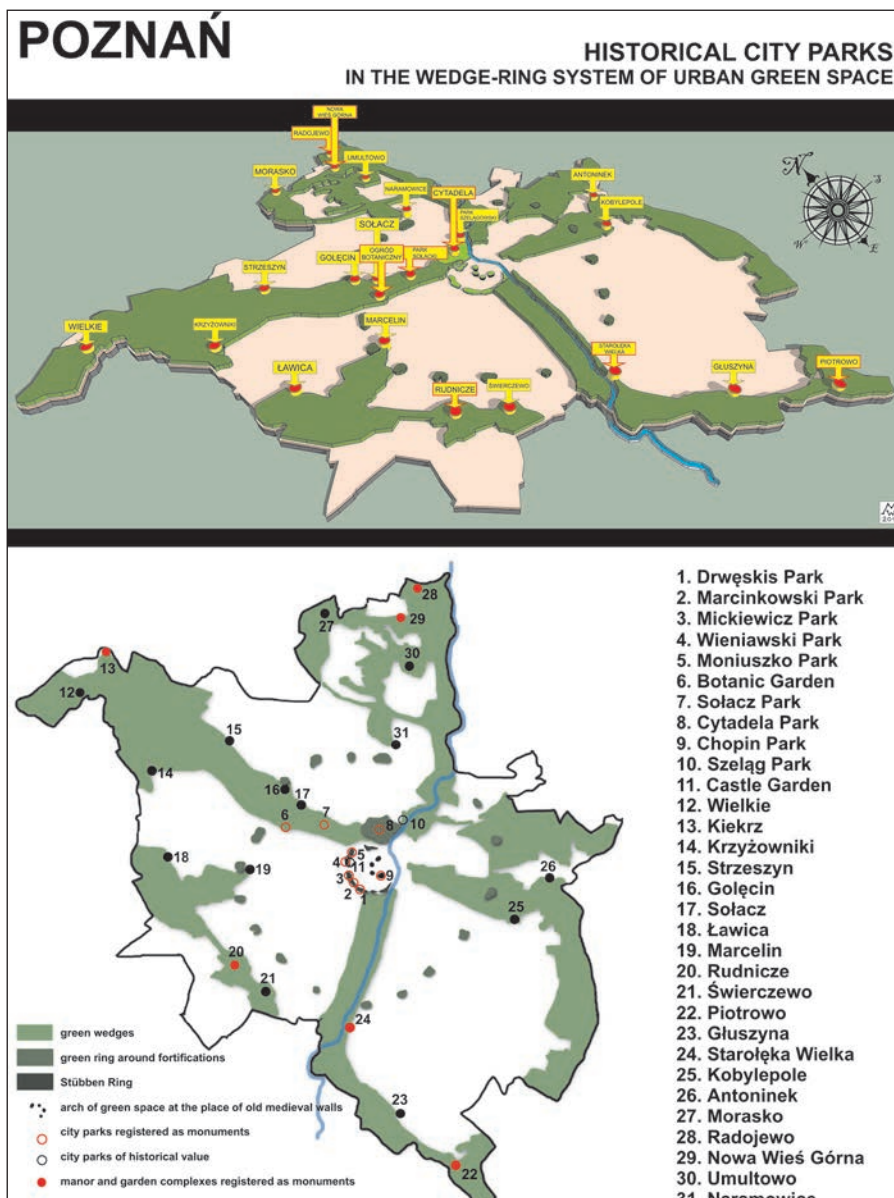
⁵ M. Walerzak, P. Urbański, M. Krzyżaniak, D. Świerk, 2012. Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączanych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach, In: *Historyczne i współczesne ogrody w krajobrazie miast*, Ed: A. Mitkowska et al. Czasopismo Techniczne PK, Kraków: pp. 119–126.

⁶ Description based on old photographs. Sas-Lityński S., *Złota księga ziemiaństwa polskiego*, Volume: Wielkopolska, Poznań 1929.

⁷ M. Walerzak, P. Urbański, M. Krzyżaniak, D. Świerk, 2012. Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączanych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach, In: *Historyczne i współczesne ogrody w krajobrazie miast*, Ed: A. Mitkowska et al. Czasopismo Techniczne PK, Kraków: pp. 119–126.

³ Ibid. pp. 101–102.

⁴ Ibid. pp. 54–57.

III. 1. Distribution and classification of historical city parks in the wedge-ring system of urban green space in Poznań (Authors: M. Walczak, A. Rosada)

As the research conducted between 2011 and 2015 revealed, the following historical park and garden complexes can be listed as elements of the wedging system of green space in the city: Drwęskis Park, Marcinkowski Park, Mickiewicz Park, Wieniawski Park, Moniuszko Park, Castle Garden, Botanic Garden, Sołacz Park, Cytadela Park, Chopin Park, Szeląg Park, Wielkie, Kiekrz, Krzyżowniki, Strzeszyn, Gołęcin, Sołacz, Ławica, Marcekin, Rudnicze, Świerczewo, Piotrowo, Głuszyna, Starołęka Wielka, Kobylepole, Antoninek, Morasko, Radojewo, Nowa Wieś Górna, Umultowo, Naramowice.

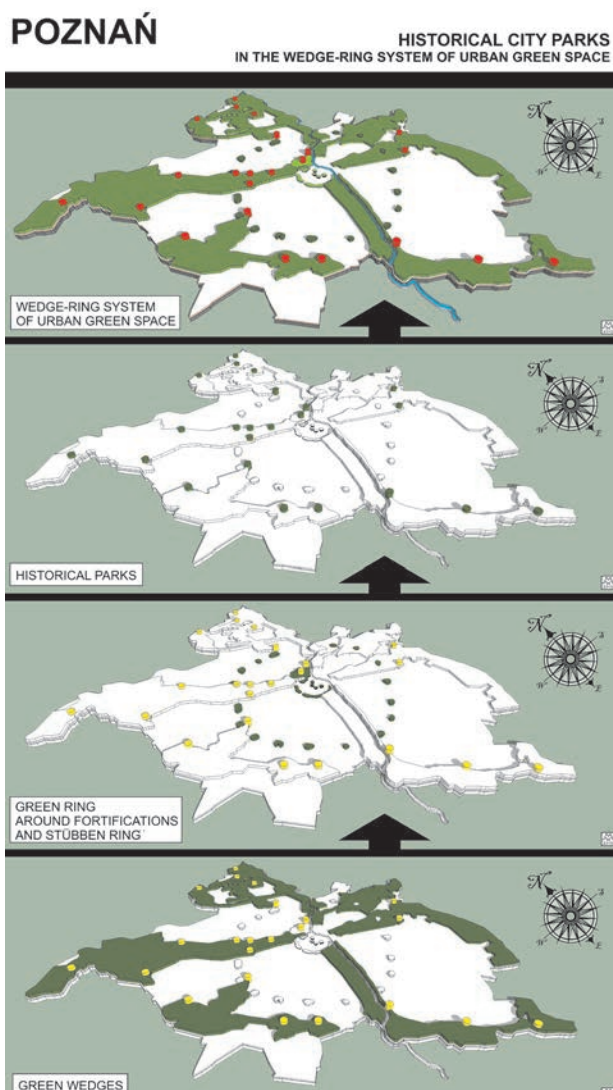
The following field methods were applied in the research: site inspection, dendrological inventory (in selected complexes), photographic analysis. The following study analyses were also applied: historical analysis, archive analysis. The research also included simplified analyses of compositions and visual

connections based on historical topographic maps (made in the 19th century and early 20th century) and current ones.

The study was also based on archival photographic materials which chiefly showed fragments of the park and garden compositions under analysis.

5. RESULTS

The results of the study were presented in a table comparing the historical and contemporary significance of the complexes under analysis. The current condition of the parks was rated according to the following five-point scale: *degraded* – the complex is completely or considerably transformed and destroyed; the historical elements are considerably reduced and (usually) irreversibly transformed; the current functions of the complex are in opposition to

Ill. 2. Historical city parks in the system of urban green space in Poznań (Author: M. Walerzak)

its historical character; *satisfactory* – there have been relatively considerable changes in the complex, but the traits of the original composition are still legible, though they require revalorisation and conservation; *good* – the historical composition is well preserved and it does not require immediate conservation; *very good* – the complex is very well preserved and no revalorisation or conservation is necessary⁸.

During the investigations only 3 (9.7%) out of 31 complexes were found to be in very good condition, i.e. Adam Mickiewicz Park, Botanic Garden and Sołacz Park. The condition of the other complexes was as follows: good – 6 parks (19.4%), satisfactory

⁸ The rating criteria based on: M. T. Walerzak, *Analiza i ocena stanu zachowania wartości zabytkowych w historycznych założeniach ogrodowych i parkowych*, Czasopismo Techniczne, z. 5-A/2014, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2014, pp. 113–129.

- 9 parks (29%), completely or partially degraded – as many as 13 (41.9%). These are former manor and garden complexes, which are usually neglected, abandoned and devastated today. Some of them are private properties and closed to Poznań inhabitants.

All historical public green squares still function as city parks. Apart from that, four former manor and garden complexes (Radojewo, Świerczewo, Antoninek and Kobylepole) were transformed into city parks and they are open to the public. Unfortunately, these complexes are degraded or their condition is not satisfactory.

The monastery botanic garden (Chopin Park) and former Castle Garden were also transformed into city parks. Access to them is limited due to the enclosure and opening times.

6. CONCLUSIONS

The complexes described in this study are historically valuable cultural heritage. In the past gardens and parks were connected only with private residences. In the 19th century the issue of public green space in cities became a social problem taken into consideration in urban planning. Green space was supposed to be not only the green lung of the city but also a place of meetings and recreation for urban inhabitants.

The condition of historical parks located within the system of urban green space in the city of Poznań is diversified. Unfortunately, many of them (especially post-palace and post-manor parks) are degraded and no conservation or revalorisation work will restore their former splendour. Only individual historical values can be recovered. In this case the conservator's creation based on preserved archival materials and the knowledge of characteristic trends in a given period would be a good solution.

Among the city parks described in this study, those which combine individual elements in a green space system are particularly noteworthy, such as Cytadela Park and Sołacz Park. The latter connects the green space in the city centre and in the western wedge. Cytadela Park is the place where as many as three wedges (the northern, eastern and western wedges) converge.

All of the complexes described in this study play a significant role in the urban green space system as its inherent elements. Apart from historical and cultural values, they also fulfil important natural functions. Therefore, it is so important to take care of these complexes, take necessary actions to maintain them in the best state possible and prevent further degradation.

Table. A comparison of historical and contemporary significance of the complexes under study⁹

Complex	Historical significance	Contemporary significance	Value	Dangers
Drwęski Park	Walking alley and park scarp <i>Established:</i> 1908–1909 <i>Area:</i> no data <i>Composition:</i> scenic, part of Stübben's Ring Visual and communication connections with other elements of the Ring <i>Other information:</i> in 1959 the area was extended by the Evangelical cemetery	City park <i>Area:</i> 4.55 ha <i>Access:</i> open <i>Condition:</i> good/satisfactory <i>Connections with green space system:</i> visual and communication connections with Marcinkowski Park – the latter deteriorated when the former walking path was broken (subway)	27	-8
Marcinkowski Park	City park <i>Established:</i> 1906 <i>Area:</i> over 3 ha <i>Access:</i> open, never enclosed <i>Composition:</i> scenic, varied terrain with numerous inner and outer visual connections (Imperial District); part of Stübben's Ring	City park <i>Area:</i> 9 ha <i>Access:</i> open <i>Condition:</i> good <i>Connections with green space system:</i> visual with Mickiewicz and Drwęski Parks, communication connection is difficult because the former walking path was broken <i>Other information:</i> after the war the park was extended with the area of the adjacent Evangelical cemeteries.	32	-8
Mickiewicz Park	Public park <i>Established:</i> 1907–1910 <i>Area:</i> about 3 ha <i>Composition:</i> regular; an example of garden architectural composition related with the opera house, part of Stübben's Ring	City park <i>Area:</i> about 3 ha <i>Access:</i> open <i>Condition:</i> good <i>Connections with green space system:</i> visual and communication connections with Wieniawski and Marcinkowski Parks	70	-6
Wieniawski Park	Urban green space , playground for children ('Teatralka') <i>Established:</i> 1907–1910 <i>Area:</i> 2.68 ha <i>Composition:</i> scenic, part of Stübben's Ring, connected by walking path with Mickiewicz and Moniuszko Parks	City park <i>Area:</i> 2.68 ha <i>Access:</i> open <i>Condition:</i> satisfactory <i>Connections with green space system:</i> visual and communication connections – Mickiewicz and Moniuszko Parks	31	-8
Moniuszko Park	Public park <i>Established:</i> 1905, in the place of a private garden <i>Area:</i> 1.7 ha <i>Composition:</i> scenic, part of Stübben's Ring	City park <i>Area:</i> 2.19 ha <i>Condition:</i> good <i>Access:</i> open <i>Connections with green space system:</i> visual and communication connections with Wieniawski Park and Wielkopolska Avenue leading to Sołacz	39	-6

⁹ The table was based on site inspections and source materials: J. Goszczyńska, *Majątki Wielkopolskie Volume VIII Miasto Poznań*, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Szreniawa 2004; M. Górską-Zajązkowską, *Poznański Ogród Botaniczny 1925–2005. Historia i ludzie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2006; Karolczak W., *Parki publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania (do 1914 r.)*, Kronika Miasta Poznania, Tom: 61, Wydawnictwo Miejskie Poznania, Poznań 1993 r., pp. 38–97; B. Łukasik, A. Targońska, *Park pałacowy w Radojewie - próba odnalezienia w kompozycji ogrodowej charakterystycznych cech twórczości P. J. Lennego*, Nauka Przyroda Technologie, vol. 4., bulletin 3., pp. 1–12; H. Szafran, *Miasto Poznań i okolica*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydawnictwa Popularnonaukowe, Poznań 1959, pp. 1–9; M. Walerzak, P. Urbański, M. Krzyżaniak, D. Świerk, *Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączonych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach*, Czasopismo Techniczne boabout 6-A/2012, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, pp. 119–126; A. Wilkaniec A, M. Chojnacka, *Miejsce fortyfikacji w układzie terenów rekreacyjnych Poznania*, Nauka Przyroda Technologie vol. 3., bulletin 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu; J. Zientarski, M. Ziółkowska, *Przewodnik po wybranych parkach i lasach Poznania*, Zarząd Zieleni Miejskiej w Poznaniu, Poznań 2004.

Complex	Historical significance	Contemporary significance	Value	Dangers
Botanic Garden	School botanic garden <i>Established:</i> 1925 <i>Area:</i> 2.5 ha <i>Composition:</i> arranged on a rectangular plan, with a pool in the centre <i>Other information:</i> during the Nazi occupation part of the garden was transformed into a public park for Germans	Botanic garden of Adam Mickiewicz University <i>Area:</i> 21.94 ha <i>Condition:</i> very good <i>Access:</i> limited, admission from May to October at opening hours, free of charge <i>Connections with green space system:</i> part of the Gołecin wedge <i>Connections with green space system:</i> difficult communication connection with the western wedge.	61	-9
Sołacz Park	City park <i>Established:</i> 1911 <i>Area:</i> 12.8 ha <i>Composition:</i> scenic; established in an old alder and willow wood, with a pond made of dammed water in the Bogdanka River; situated in a residential district of Sołacz	City park <i>Area:</i> 14.5 ha <i>Condition:</i> very good <i>Connections with green space system:</i> communication connections with the Gołecin wedge and Lake Rusalka (subway) and with Moniuszko Park (Wielkopolska Avenue)	83	-10
Cytadela Park	Citadel (Fort Winiary) <i>Established:</i> 1828–1829 <i>Area:</i> about 89 ha <i>Other information:</i> in the early 20th century the green slopes of the Citadel were open; in 1945 during fights the fort was destroyed; about 1961 a city park was established in the area	City recreational park <i>Area:</i> 89.07 ha <i>Condition:</i> good <i>Connections with green space system:</i> the place where the western, eastern and northern wedges meet; Niepodległości Avenue links it to Stübben's Ring. <i>Other information:</i> a completely new composition with radially arranged alleys was designed, part of the historical arrangement was obliterated during work on the project	51	-7
Chopin Park	Monastery garden, monastery botanic garden <i>Established:</i> late 17th century <i>Area:</i> about 2 ha <i>Composition:</i> regular, later it was transformed into an English landscape park with a smaller French garden near Prince Antoni Radziwiłł's residence; no access	City park <i>Area:</i> 1.89 ha <i>Access:</i> limited, only at opening hours <i>Condition:</i> good <i>Other information:</i> the oldest city park near the old medieval walls <i>Connections with green space system:</i> none	66	-7
Szeląg Park	Suburban park <i>Established:</i> mid-19th century <i>Area:</i> about 6–7 ha <i>Composition:</i> scenic; in 1843 there was a thriving restaurant and cafe; visual and compositional connections with the Warta River <i>Other information:</i> attractive, the entertainment park very popular with Poznań inhabitants, after World War II it never regained its former splendour	City park <i>Area:</i> 7.9 ha <i>Condition:</i> heavily degraded <i>Connections with green space system:</i> an integral part of the northern wedge of green space linked by roads with areas along the Warta River and Cytadela Park	25	-8
Castle Garden	Private garden <i>Established:</i> early 20th century <i>Area:</i> 0.7 ha <i>Composition:</i> the complex was divided into two parts: a garden salon and a quarter rose garden; its composition harmonised with the park in front of the opera house (now Adam Mickiewicz Park)	City green square <i>Area:</i> about 0.7 ha <i>Condition:</i> good <i>Access:</i> open, enclosed <i>Connections with green space system:</i> visual connections with Mickiewicz Park. The current Neo-Renaissance composition is the effect of a conservatory design made in the late 20th century.	62	-7

Complex	Historical significance	Contemporary significance	Value	Dangers
Wielkie	Manor park <i>Established:</i> 19 th century (second half) <i>Area:</i> 1.5 ha <i>Composition:</i> scenic; included the existing tree stand of mixed forests	Post-manor park <i>Area:</i> 1.5 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Connections with green space system:</i> the Przeźmierka watercourse links it to the forest complex of the western wedge of green space	15	-9
Kiekrz	Manor park <i>Established:</i> 19 th century <i>Area:</i> 3.1 ha <i>Composition:</i> scenic <i>Other information:</i> in 1907 an area of about 0.24 ha was excluded from the park and an Evangelical cemetery was established.	Sanatorium park <i>Area:</i> 5.9 ha <i>Condition:</i> satisfactory <i>Access:</i> closed, only for patients of the rehabilitation centre and kindergarten children in Kiekrz <i>Connections with green space system:</i> no communication connections; it is located near the forest complex of the western wedge of green space	28	-7
Krzyżowniki	Manor garden <i>Established:</i> 19 th century (second half) <i>Area:</i> about 1 ha <i>Composition:</i> scenic	Post-manor park <i>Area:</i> about 1 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> closed, private <i>Connections with green space system:</i> none – enclosed; it is located in the forest complex of the western wedge of green space	13	-10
Strzeszyn	Manor park <i>Established:</i> 19 th century <i>Area:</i> about 2 ha <i>Composition:</i> scenic	Post-manor park <i>Area:</i> 2 ha <i>Condition:</i> satisfactory <i>Access:</i> closed, property of the Institute of Technology and Life Sciences in Falenty <i>Connections with green space system:</i> none; enclosed	29	-8
Golecin	Manor park <i>Established:</i> late 18 th century <i>Area:</i> 7 ha <i>Composition:</i> scenic with elements of a regular composition; surrounded by a natural forest complex <i>Other information:</i> between 1913 and 1914 two shelters were built in the southern part of the complex	School garden <i>Area:</i> about 3 ha <i>Access:</i> limited <i>Condition:</i> partly degraded <i>Connections with green space system:</i> in the west the tree stand is linked to the forest complex of the western wedge of green space, communication link broken – enclosed area.	28	-9
Solacz	Manor park <i>Established:</i> mid-19 th century <i>Area:</i> about 4.5 ha <i>Composition:</i> scenic, there was a round clearing with radial alleys and paths in the centre of the park	Dendrological garden <i>Area:</i> about 4.17 ha <i>Condition:</i> satisfactory <i>Connections with green space system:</i> part of the western wedge of green space, with a communication link <i>Access:</i> limited, only at opening times, enclosed	49	-10
Ławica	Manor park <i>Established:</i> late 19 th century <i>Area:</i> 0.7 ha <i>Composition:</i> scenic	Nursery school garden <i>Area:</i> 0.7 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> closed <i>Connections with green space system:</i> none	6	-12

Complex	Historical significance	Contemporary significance	Value	Dangers
Marcelin	Manor park <i>Established:</i> 1856 <i>Area:</i> 1.5 ha <i>Composition:</i> scenic	Educational and production garden <i>Area:</i> about 5 ha <i>Condition:</i> degraded (considerably transformed) <i>Other information:</i> in the mid-20 th century the complex was redesigned and received a new, scenic composition with a fragment of a model French garden	31	-9
Rudnicze	Park surrounding houses <i>Established:</i> 1920s <i>Area:</i> about 5.5 ha <i>Composition:</i> free <i>Other information:</i> the owners' house built in the second half of the 19 th century was situated in the park, it used to be called 'a manor'	Garden surrounding houses <i>Area:</i> about 5.5 ha <i>Condition:</i> no data <i>Access:</i> closed, private <i>Connections with green space system:</i> a fragment of the wedge of green space along the Junikowski stream, no communication links	23	-7
Świerczewo	Park surrounding houses <i>Established:</i> turn of 19 th century <i>Area:</i> about 10 ha <i>Composition:</i> scenic, the ponds left after clay excavation were included in the complex	City park <i>Area:</i> about 10 ha <i>Condition:</i> satisfactory <i>Access:</i> open <i>Connections with green space system:</i> communication links with areas of the wedge of green space along the Junikowski stream valley	29	-9
Piotrowo	Manor park <i>Established:</i> turn of 18 th century <i>Area:</i> 4 ha <i>Composition:</i> scenic with elements of former geometric complex	Manor park <i>Area:</i> 5.3 ha <i>Condition:</i> good <i>Access:</i> closed, private <i>Connections with green space system:</i> none	41	-9
Gluszyna	Manor park <i>Established:</i> 19 th century <i>Area:</i> 2 ha <i>Composition:</i> scenic	Post-manor park <i>Area:</i> 1.8 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> difficult; the park has become a wild place <i>Connections with green space system:</i> none	19	-10
Staroleśka Wielka	Manor park <i>Established:</i> mid-19 th century <i>Area:</i> about 3 ha <i>Composition:</i> scenic	Manor park <i>Area:</i> about 1 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> closed, private <i>Connections with green space system:</i> none	22	-10
Kobylepole	Palace park <i>Established:</i> late 18 th century <i>Area:</i> about 27 ha <i>Composition:</i> French park, in the first half of the 19 th century the park was enlarged and transformed into a scenic complex <i>Other information:</i> in the 19 th century the complex functioned as a private entertainment park with a restaurant garden and a conspicuous brewery	Urban green square <i>Area:</i> about 25 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> partly open <i>Connections with green space system:</i> communication links with wilderness in Kobylepole <i>Other information:</i> there is a primary school in the place of the former complex – this part is closed	27	-9

Complex	Historical significance	Contemporary significance	Value	Dangers
Antoninek	Manor park <i>Established:</i> late 19 th century <i>Area:</i> no data <i>Composition:</i> scenic <i>Other information:</i> after World War II the complex was transformed into a city park	City park/private <i>Area:</i> about 3.6 ha <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> open <i>Connections with green space system:</i> communication links with the forest complex of the eastern wedge of green space <i>Other information:</i> at present there are many owners of the park	21	-12
Morasko	Manor park <i>Established:</i> late 18 th century <i>Area:</i> about 4 ha <i>Composition:</i> regular, the park, manor and out-buildings were part of the Baroque complex <i>Other information:</i> in the late 19 th century an eclectic palace, adjacent to the manor, was built in the complex.	Post-manor park (remnants) <i>Area:</i> about 4 ha (0.5 ha – historical park) <i>Condition:</i> degraded <i>Access:</i> closed, property of Missionary Sisters, park enclosed <i>Connections with green space system:</i> communication links with the forest complex of the northern wedge of green space and Morasko Nature Reserve.	17	-10
Radojewo	Palace park <i>Established:</i> about 1829 together with the palace <i>Area:</i> 24 ha <i>Composition:</i> scenic with considerably developed utility function	Palace park <i>Area:</i> 21 ha <i>Condition:</i> satisfactory (complex transformed) <i>Access:</i> open <i>Connections with green space system:</i> communication links with the northern wedge of green space along the left bank of the Warta River <i>Other information:</i> legible scenic composition	45	-7
Nowa Wieś Górna	Garden/Manor park <i>Established:</i> 19 th century <i>Composition:</i> scenic <i>Area:</i> 5 ha	Green space around households – division of the complex – the park was divided and at present it has many owners <i>Area:</i> about 1 ha <i>Condition:</i> park degraded <i>Access:</i> closed, private <i>Connections with green space system:</i> none, the place is located between the forest complexes of the northern wedge of green space	24	-12
Umultowo	Garden/Manor park <i>Established:</i> turn of 18 th century <i>Area:</i> 1.5 ha <i>Composition:</i> geometric garden, probably at the turn of the 19 th century it was converted into a free park.	Manor park <i>Area:</i> 0.8 ha <i>Condition:</i> satisfactory <i>Access:</i> closed, private <i>Connections with green space system:</i> none, the place is located between the forest complexes of the northern wedge of green space	21	-7
Naramowice	Palace park <i>Established:</i> mid-19 th century <i>Area:</i> 3.7 ha <i>Composition:</i> scenic; there was a round pond with an artificial island and a regular flowerbed in front of the palace	Community green space <i>Area:</i> about 3 ha <i>Condition:</i> poor, degraded <i>Access:</i> partly open, enclosed area, housing estate <i>Connections with green space system:</i> none	19	-12

LITERATURA

1. Goszczyńska J., *Majątki Wielkopolskie Tom VIII Miasto Poznań*, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Szreniawa 2004.
2. Górską-Zajączkowską M., *Poznański Ogród Botaniczny 1925–2005. Historia i ludzie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2006.
3. Karolczak W., *Parki publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania (do 1914 r.)*, Kronika Miasta Poznania, Tom: 61, Wydawnictwo Miejskie Poznania, Poznań 1993 r., s. 38–97.
4. Libicki M., Libicki P., *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Dom, Wydawniczy Rebis, Poznań 2010.
5. Łukasik B., Targońska A., *Park pałacowy w Radojewie – próba odnalezienia w kompozycji ogrodowej charakterystycznych cech twórczości P. J. Lennego*, Nauka Przyroda Technologie, t. 4., z 3., s. 1–12.
6. Sas-Lityński L., *Złota księga ziemiaństwa polskiego Tom: Wielkopolska*, Poznań 1929.
7. Szafran H., *Miasto Poznań i okolica*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydawnictwa Popularnonaukowe, Poznań 1959.
8. Walerzak M., Urbański P., Krzyżaniak M., Świerk D., *Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączonych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach*, Czasopismo Techniczne z. 6-A/2012, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 119–126.
9. Walerzak M. T., *Analiza i ocena stanu zachowania wartości zabytkowych w historycznych założeniach ogrodowych i parkowych*, Czasopismo Techniczne, z. 5-A/2014, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2014, s. 113–129.
10. Wilkaniec A., Chojnacka M., *Miejsce fortyfikacji w układzie terenów rekreacyjnych Poznania*, Nauka Przyroda Technologie t. 3., z. 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, s. 1–9.
11. Zientarski J., Ziółkowska M., *Przewodnik po wybranych parkach i lasach Poznania*, Zarząd Zieleni Miejskiej w Poznaniu, Poznań 2004.
12. *Rejestr zabytków nieruchomości województwa wielkopolskiego* <http://poznan.wuoz.gov.pl/system/files/zalaczniki/wlk-rej.pdf>

Materiały źródłowe:

1. *Meßtischblätter* – niemieckie mapy topograficzne, w skali 1: 25000: Posen Nord (sekcja 1929, założona 1888, wydana w 1916), Posen Süd (sekcja 1997 zał. 1888, wyd. 1919), Schwersenz (sekcja 1930, zał. 1888, wyd. 1911), Sady (sekcja 4860, zał. 1888, wyd. 1898), Dombrowka (sekcja 3666 zał. 1889, wyd. 1900), Gondek (sekcja 1998, zał. 1888, wyd. 1913) <http://mapy.amzp.pl>.

